

BOOK

Karl Tirén

Den samiska folkmusiken

Utgiven av Gunnar Ternhag

Uppsala: 2023.

*Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi
163, Kungl. Skytteanska samfundets
handlingar 91, Skrifter utgivna av
Svenskt visarkiv 51.*

INGER STENMAN

Alla de samer, män och kvinnor, vars namn står över de många små sångerna i denna bok, kan jag inte nå – de flesta är döda – men jag ägnar dem alla en tacksamhetens tanke. Särskilt är det mig kärt att få nämna den slöjdkunniga Maria Persson (numera änkan Johansson) i Arjeplog som inte bara skänkte mig den största samlingen "vuoleh", utan också gav mig den första inlevelsen i den lapska folkmusikens säregna värld.

Så avslutar mångsysslaren, jojksamlaren, folkmusikern, konstnären, musikern, botanikern, instrumentmakaren och till yrket stationsinspektorn Karl Tirén (1869–1955) sitt förord till boken *Die lappische Volksmusik*, 1942. Den trycktes flera decennier efter hans intensiva fältarbete som krävt stora personliga och ekonomiska uppoffringar i 1910-talets Sápmi. Det var dessutom nästan ett par decennier efter det att hans redogörelse för insamlingsarbetet hade sänts till den svenska Folkmusikkommissionen 1926, då med förhoppningen att den skulle kunna ligga som grund för en bok. Karl Tirén hade i det närmaste själv gett upp tanken när museitjänstemannen Ernst Manker (1893–1972) tog kontakt med honom och föreslog utgivning i Nordiska museets Acta Lapponica-serie. Boken gavs ut på tyska, som var det dominerande akademiska språket, med hjälp av statliga medel och Humanistiska fonden.

Åttio år efter utgivningen av Karl Tiréns *Die lappische Volksmusik* har nu en svensk utgåva publicerats. Genom sina tidigare publikationer har Gunnar Ternhag tagit sig in i jojkningens värld men också Karl Tiréns liv och arbete via en systematisk, tidskrävande och djuplodande forskning. Det är en lika monumental utgåva som 1942 års bok, men nu med ett viktigt och forskningsmässigt gediget källkritiskt ramverk. De två inledande kapitlen om "Karl Tirén – jojksamlaren" och om "Editionsprinciper" ger en nödvändig vägledning till ett material som publicerades i en tid med helt andra vetenskapsideal. Det gör också materialet användbart för såväl forskaren inom exempelvis musik, folkloristik, samiska språk eller lokalhistoria som för den musiker eller jojkkare som letar material för eget musicerande eller jojkning inom områden där den egna förankringen kanske finns. Formatet är detsamma som för 1942 års bok, och de traditionellt samiska färgerna mörkblått, rött och gult signalerar en ton av ödmjukhet inför såväl jojkkare och berättare som upptecknaren/inspelaren liksom inför allt det dokumentationsarbete som gjordes i de svenskspråkiga delarna av Sápmi under 1910-talet.

Den första delen av Karl Tiréns bok behandlar exempel och beskrivningar av jojktreditioner såsom Tirén hade mött och reflekterat över dem i olika geografiska områden. Den andra delen består av nedtecknade jojkmelodier efter informanter inom den ena samebyn efter den andra. Med dåvarande benämningar, från Tossåsens i söder till Könkämäs i norr. Gunnar Ternhags idé var att ge ut Karl Tiréns svenska originaltext till boken. Det kunde han göra till den första delen, men inte till den andra, som saknade svensk originaltext. Därför har den andra delen med notbilderna tryckts i faksimil, men med Gunnar Ternhags översättning från tyska till svenska. I kapitlet "Editionsprinciper" presenterar Gunnar Ternhag i detalj de frågeställningar och problem som uppkommit under arbetets gång, men också hur de blivit lösta. Det är intressant att följa resonemangen som berör kopplingarna och samarbetet

mellan museitjänstemannen Ernst Manker, Björn Collinder (professorn i finsk-ugriska språk som föregick Israel Ruong på tjänsten) och Karl Tirén själv. I den andra delen presenteras jojkmelodierna utifrån jojkarna själva, sameby för sameby.

I boken som helhet har en del förändringar gjorts. Wilhelm Peterson-Bergers artikel om jojkning är exempelvis borttagen och det är bra, eftersom den ändå finns tryckt på svenska i *Dagens Nyheter* den 28/4 1913 samt publicerad i samlingen *Om musik: ett urval essayer och kritiker* (Peterson-Berger 1942). Boken vinner på att vara koncentrerad till Karl Tirén själv och hans informanter. Registren är färre, men tydliga och användbara. Boken avslutas med museimannen Rolf Kjellströms detaljerade genomgång av tillkomsten av *Die lappische Volksmusik*. Även den delen speglar det mödosamma arbete som förde all information fram till en publicerad bok på tyska 1942 och nu till en bok på svenska 2023.

Bilderna är ersatta med illustrationer och utsnitt från två av Karl Tiréns oljemålningar. Tillsammans signalerar de fjällvandringar, men också en livsmiljö för många samer vid 1900-talets början. Utsnitten bidrar till att skapa en sorts lugnt sammanhållen skrift.

Många har väntat på en svensk översättning av boken. Forskaren och jojkaren Krister Stoor skriver initierat om det i sitt förord, där han också poängterar betydelsen av Tiréns arbete ur ett samiskt perspektiv. De egna erfarenheterna och nyttjandet av Karl Tiréns svenska originalmanuskript väger tungt, men Stoor lyfter också Tiréns rättspatos. Renbeteskonventionen 1919 skapade problem för de nordsamer som hade sina renar på bete i Norge sommartid. Detsamma gällde för samerna längre söderut i samband med Karlstadkonventionen 1905, vilket fick betydelse för Karl Tiréns ställningstagande för samernas sak. Tirén fick å andra sidan stöd från samiskt håll när han ville uppta en familjegrav vid sin stuga Nuoljalid inom Abisko nationalpark. Tack vare dåvarande Rautasvuoma "lappby", idag Gabna čearro, gav myndigheten med sig. Sådana saker kan Krister Stoor uppmärksamma såsom viktiga i sammanhanget. Han lyfter också fram den betydelse Tiréns material fått för de unga samer som sökt sina rötter, sitt språk och sin släkts jojkning i de tirénska samlingarna. När han sedan kallar sitt förord "Han fick tre luođit", så tydliggör Krister Stoor betydelsen av Karl Tirén och hans insamlingsarbete inom en samisk kontext (på nordsamiska jojkar man en luohti, pluralis luođit, på lulesamiska en vuolle, pluralis vuole, på sydsamiska en vuelie, pluralis vuelieh och på skoltsamiska leu'dd).

Gunnar Ternhag är en av många som har poängterat Karl Tiréns insats såsom en pionjärinsats av ovanligt slag. Vid 1900-talets början hade den finske vetenskapsmannen Armas Launis (1884–1959) tecknat upp jojkning och gjort ljudupptagningar i de finska och norska delarna av Sápmi. Han publicerade melodiuppteckningar (1908) från de nordsamiska och skoltsamiska traditionsområdena med många personinriktade luođit och leu'dd. I dessa jojkuttryck invävs också renen och landskapet. De 563 melodiuppteckningarna i Tiréns bok kommer i första hand från bosättnings- och traditionsområden för de svenska samerna; nordsamiska, lule-, pite-, ume- och sydsamiska områden. Här breddas jojkningarnas uttryck till att, förutom personer, renar och landskapet, också gälla stora som små djur, vilda som

tama, berättelser i jojkningens form från renskogen, men också från kyrkbyar, städer och andra livssammanhang.

Variationsrikedomen från de sydligare delarna av Sápmi har möjligen att göra med Maria Persson, som invigde Karl Tirén i sin och sin släkts jojktraditioner åren 1909 och 1910. Det finns upp emot 75 vuelieh upptecknade och senare inspelade bara med Maria Persson, som själv kom från Arjeplog. Inom hennes krets hölls jojkningen levande och användes av såväl gammal som ung, man som kvinna, barn som vuxna. Som kuriosum kan nämnas att Israel Ruong jokkades som sexåring 1910 av Maria Persson. Ruong blev sedermera själv professor i finsk-ugriska språk, jojkare och talesman för samernas rättigheter, men också en förebild för yngre samiska forskare. Han bidrog även till stora dokumentationsmaterial och jojkprojekt vid såväl Sveriges radio som Uppsala landsmålsarkiv (sedermera tillhörigt Institutet för språk och folkminnen).

I två kapitel går Karl Tirén igenom jojkteknikerna med takt, rytm och jolkens fortlöpande form. Ordaccent, vokalisationer, inskjutna konsonanter, texter som förändras i jolkningsprocessen och allt som måste underordnas melodirytmen försöker Tirén beskriva. Han tar även upp det han kallar glid- och slängtoner, som han har observerat i hela det samiska området, men som Launis bara delvis har markerat i sitt material. Han observerar hand- och armrörelser, mimik, avsaknaden av andningspauser och mycket annat som kan karaktärisera den eller det som jolkas. Även om Tirén beskriver detta med ord, så är det endast undantagsvis sådant har markerats i notbilderna. Detta diskuterar Ternhag med hjälp av begreppen deskriptiva och preskriptiva uppteckningar, det vill säga, Tirén transkriberar inte hela det enskilda framförandet utan ger mer en schematisk notbild till stöd för nya framföranden. Han går också in på människors ovilja att jolka inför utomstående personer och förklarar det med att det fanns en djupt rotad rädsla att jolkuttryck skulle missförstås och tillskrivas magiska betydelser, inte bara på grund av senare tiders laestadianism utan också på grund av äldre tiders förföljelser då den gamla religionen skulle utrotas, spåtrummor brännas och nåjderna dödas.

I ytterligare två kapitel tar Karl Tirén upp olika stilistiska musikaliska uttrycksmedel. Det gör han i kapiteln om "Magiska sånger" och "Ursprungliga och påverkade sånger" och i en eftertext berättar han om spelmannen Lapp-Nils och hans musik. Jag har inte berört alla de tankeutflykter som Karl Tirén gör i jämförelser med kompositörer som Wagner och Berlioz eller i utvecklingshistoriska perspektiv. Dessa sammanhang och språkbruk behandlas noggrant i Gunnar Ternhags kommentarer, reflektioner och i synliggörandet av svagheter.

Die lappische Volksmusik var en påkostad bok då, 1942, och den nya boken är en påkostad bok nu, 2023. Den var inte så lättillgänglig då, men skulle kunna bli det nu genom den noggranna vägledning med källkritiska och forskningsinriktade frågeställningar som presenteras av Gunnar Ternhag. Många lokal-, släkt- och platshistoriska infallsvinklar finns i materialet, men också intressanta innehållsliga kopplingar till andra samlingar i likhet med Krister Stoors avhandling om jojk, *Juoiganmuitalusat – jojkberättelser: en studie av jolkens narrativa egenskaper*, 2007.

Gunnar Ternhag ger ett ramverk till att försöka förstå Karl Tirén i sin tid. Tirén var en utanförstående, men han var ändå accepterad i många samiska sammanhang, även i samepolitiska kretsar. Han var det för sin egen skull, men också tack vare flera av sina bröder. De var uppvuxna i Oviken, Jämtland, och engagerade sig i samiska frågor. Själv skapade Karl Tirén vinjetten till första numret av *Samefolkets Egen Tidning* 1918. Drygt 10 år senare beskrev redaktör Torkel Tomasson symboliken i bilden, och vinjetten kom sedan att följa tidningen åtminstone till 1990-talets slut. Där finns en möjlig förklaring till att Karl Tirén så tidigt använde begrepp som *same*, *sameh* och *samiskt*, medan det i *Die lappische Volksmusik* är ordet "lapp" som dominerar. Det är i förordets sista mening som han bryter mot tidens språkbruk och lägger in ordet "samer": "Alla de Samer, män och kvinnor...". Språkbruket diskuteras också ingående av Gunnar Ternhag.

Kanske var det Karl Tiréns utgångspunkt i Maria Perssons förklaringar och hennes familjs självklara jojkning som gjorde att han kunde ställa rätt frågor och att de repertoarer som presenterades för honom blev så variationsrika från hela svenska Sápmi. Betydelse hade också hans svenska assistent Maja Wickbom, särskilt i de nordsamiska områdena. Han beklagade att han inte var vetenskapsman, men att han kände ett inre behov av att utföra dokumentationsarbetet i väntan på just en vetenskapsman. Det som Tirén såg som en svaghet hos sig själv kan dock ha blivit hans styrka. Den vetenskapsman som han inväntade kom inte förrän åtskilliga decennier senare i form av en Gunnar Ternhag, som ställde forskningsfrågor som skulle kunna göra en svårtillgänglig bok användbar även för ungdomar på 2020-talet. Gunnar Ternhag har fört vidare Karl Tiréns önskan att försöka nå de samiska ungdomarna och deras äldre, men också hans önskan att jojkningskonsten hedras och respekteras.

Året 2023 blev ett år för Karl Tiréns önskningar och visioner:

- *Karl Tirén. Den samiska folkmusiken utgiven av Gunnar Ternhag* kom ut på svenska. Tiréns vision: unga samer hedrar sina äldre och sin historia genom att ta upp och lära sig jojkningskonsten.
- Karl Tiréns bildsamling med fonografinspelningar ingick i och presenterades i ett större sammanhang av Karl Tiréns barnbarnsbarn Svante Helmbaek Tirén i samband med "Swedish Ecstasy" på Musée Bozar i Bryssel, curerad av Daniel Birnbaum.
- Lavskrikan, "Goeksege", inspirerade den unga sydsamiska jojkerskan Saara Hermansson, som tog den till scenen i "Sámi Grand Prix" i Guovdageaidnu, påsken 2023. Hon vann jojkningsklassen inför Sápmis mest jojkkunniga publik.

Maj Lis Skaltje tog vid samma event emot Nils-Aslak Valkeapääs instiftade musikpris för sitt arbete med att synliggöra och medvetandegöra jojken. Nu är också Tiréns material publicerat i en bok som skulle kunna inspirera samiska musiker och jojkare på samma vis som de mer svåråtkomliga svenska manuskripten gjort tidigare. Den vetenskapsman som Karl Tirén väntade på kom till slut i form av Gunnar Ternhag för ett arbete som krävde "fluga", som Karl Tirén själv sa 1936. "Det räcker inte med tålmod. Flugor ska det vara!" och den "flugan" måste Gunnar Ternhag ha haft!

Andra har sagt det förr: Vilket mödosamt arbete och vilken enorm envetenhet för att samla, sammanställa och synliggöra ett så viktigt material! Det är en märkelig bok! ■

Vilken roll spelar egentligen orden i musiken? Hur kan man analysera den sjungna texten som en del i en större helhet? Vilka narrativa, sociala och estetiska ramar sätts redan av den musikaliska genren?

Sånglyrik i sina olika genrer är, och har förmodligen alltid varit, den mest utbredda av alla diktarter. De sjungna texterna omger oss snart sagt överallt utan att vi nödvändigtvis reflekterar över dem. Inte heller som forskningsobjekt har de, åtminstone på skandinavisk mark, ägnats särskilt mycket samlade insatser som materialkategori i egen rätt. Däremot finns det belysningar av olika slags musiktexter och deras villkor, däribland vissa folkliga genrer (den medeltida balladen och skillingtryckens visor till exempel), av särskilda diktares verk (som Bellmans och Vreeswijks) och av populärmusikens texter (för svenska exempel, se Lindberg 1995, Ganetz 1997 och Strand 2003). De senaste årens disciplinöverskridande möten med utgångspunkt i sånglyriken (se t.ex. konferensrapporten [Det sjungna ordet](#) (2016) och [temanumret Puls nr 6](#) (2021)) och etableringen av forskningsnätverket [Forskningsgruppe for sanglyrik](#) (2019) kan dock ses som tecken på en ljusnande framtid för sånglyriken på våra breddgrader, för att inte säga formerandet av ett forskningsfält.

Som studieobjekt erbjuder sånglyrik flera utmaningar. Det är fråga om texter – episka, poetiska, dramatiserande eller nonsensartade – som framförs av en sjungande röst. Det är texter som enkelt uttryckt uppfattas med hörseln snarare än synen (*fonotexter*) och som är en del i ett vidare musikaliskt uttryck. Musiktexter är därmed per definition tvärvetenskapliga studieobjekt som inte bara ställer frågan om vad de betyder utan också *hur* de gör det. Inom ramen för musikvetenskapliga studier tenderar texterna och den förmedlande sångstämman att ges underordnade roller i förhållande till rent musikaliska dimensioner. Omvänt kan litteraturvetenskapliga analyser överbetona ordens semantiska dimension, och utgå ifrån att texten i snäv mening utgör låtarnas självklara meningsbärande centrum. Även det faktum att sånglyriken omfattar en mångfald av genrer och uttrycksformer med stor spridning i tid, rum och kontext – från psalmer och arbetssånger till opera, vislyrik och rap – fordrar utbyte mellan olika kunskapsområden för överblick över sånglyrikens varierande funktionella, estetiska och sociala villkor.

Dessa utmaningar adresseras och antas i den norska antologin *Sanglyrikk. Teori – Metode – Sjangrer* (red. Bjarne Markussen och Ole Karlsen), det senaste tillskottet i en publikationsserie från just nätverket *Forskningsgruppe for sanglyrik* som har sin bas vid universitetet i Agder. Nätverket består av litteraturvetare, språkvetare, musikforskare, kompositörer och artister och har som syfte att utforska sånglyrik från olika tider och i olika genrer samt att ge teoretiska bidrag till fältet. Detta har redan resulterat i flera antologier: [om arvet från skillingtrycksvisorna i 1900-talets populärmusik](#) (2021), [om den radikala Bob Dylan](#) (2022), [om raplyrik och flow](#) (2022) och så [den föreliggande](#) som alltså tar ett principiellt grepp om sånglyrik som forsknings-

BOOK

Sanglyrikk

Teori – Metode – Sjangrer

Ole Karlsen & Bjarne Markussen (red.)

Oslo: Scandinavian Academic Press c/o Spartacus Forlag AS (532 s.)

KARIN STRAND